

Vakıflar Dergisi

Yıl: Aralık 2020 • Sayı: 54

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Aralık 2020 - Sayı: 54 - Hakemli Dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.
Vakıflar Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı ve EBSCO veritabanı tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan ERSOY

Yayın Koordinatörü

Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt ÇAM

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editör

Hüseyin ÇINAR

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Teknik Editör

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof.Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ	Uşak Üniversitesi
Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof.Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr. Suraiya FAROQHI	İbn Haldun Üniversitesi
Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Mahmut KAYA	İstanbul Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. İlber ORTAYLI	MEF Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsrev SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KERMEİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Aşıl TÜKEL YAVUZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Bahaeddin YEDİİLDİZ	Hacattepe Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Musa YILDIZ	Gazi Üniversitesi
Dr.Öğr. Üyesi Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	Birmingham Üniversitesi (Emekli)
Evangeila BALTA	Ulusal Yunan Araştırma Vakıf/ Yunanistan

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi

T.C.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı No.:10 06050 Ulus / Ankara / Türkiye

Tel: (0312) 509 60 00 - Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vqm.gov.tr • web: www.vqm.gov.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar

İÇİNDEKİLER / CONTENT

XIII. Asırdan Günümüze Sivas'ta Bir Rum Abdal: Şeyh Erzurumî ve Zaviyesi 9	9
A Rumelian Abdal in Sivas from the 13th Century to the Present: Sheikh Erzurumî and His Lodge	
Saim Savaş - Pınar Savaş	
Hatunsaray-Şeyh Şibli Zaviyesi'ne Dair Yeni Bir Kaynak: Karamanoğlu I. Süleyman Bey'in Vakfiyesi29	29
A New Source About Hatunsaray-Sheikh Shibli Zawiya: Waqfiyya of Karamanoglu Suleiman I	
Ayşe Değerli - Yusuf Küçükdağ	
Ömer Paşa Ve Elmalı'daki Vakfı Üzerine Bazı Tespitler41	41
Some Observations on Ömer Pasha and His Waqf in Elmalı	
Hatice Durgun	
Hamid-ili'nde Ulaşım Sistemi ve Zaviyeler59	59
Transportation System and Zaviyahs in Hamid-ili	
İlker Yiğit	
XVI-XVIII. Yüzyıllarda Üsküp ve Manastır'da Kurulan Sıbyan Mektebi Vakıfları87	87
Waqfs Established for the Primary School in Skopje and Bitola in the XVI-XVIIIth Centuries	
Mumin Omerov	
Mevlâna'nın Torunlarından Pir Hüseyin Efendi'nin Hayatı ve Vakıfları99	99
The Life and Waqfs of Pir Hüseyin Efendi, One of Mevlâna's Grandsons	
Hamit Şafakcı	
Manisa'daki Hâtûniye, Sultâniye ve Murâdiye Külliyelerinin 1764-1765 Tarihli Tamirâtları113	113
The Repairs of Hâtûniye, Sultâniye and Murâdiye Complexes in Manisa Dated 1764-1765	
Ertan Gökmen	
19. Yüzyılda Osmanlı Vakıf Tarım İşletmeleri (Edremid, Kemeredremid, Ayvalık ve Ayvacık Örneği)139	139
Ottoman Waqf Agricultural Enterprises Structure and Problems in the 19th Century: (Example of Edremid, Kemeredremid, Ayvalık, Ayvacık)	
Nihal Cihan Temizer - Said Öztürk	
Mazbut Vakıfların Günümüz Hayır Hizmetleri161	161
Contemporary Philanthropic Services of Mazbut Waqfs	
Eyüp Sabri Kala	
Amasya Kumacık Hamamının İlk İnşasındaki Planına Dair Bir Değerlendirme185	185
An Evaluation of the First Construction Plan of Amasya Kumacık Bath	
Sibel Yazar	
Kastamonu Turnalı Camii'nde Candaroğulları Ve Osmanlılar Zamanına Ait Yeni Bulunmuş Vakıf Hatim Cüzleri201	201
The New-Found Koranic Waqf Fascicules from the Candarids and the Ottoman Periods in Turnali Mosque of Kastamonu	
Cevdet Yakupoğlu - Namiq Musalı	
Kocaeli Hereke Dokuma Fabrikası Yerleşkesi'ndeki Hümâyûn Camii235	235
Imperial Mosque in Kocaeli Hereke Weaving Factory	
Saliha Tanık	
Yunt Dağı Karakılınçlı Köyü Camii'nde Yazının Bezeme unsuru Olarak Kullanımı ve Yapının Mimari Analizi257	257
The Use of Script as Decoration Element in Yunt Mountain Karakılınçlı Village Mosque and Architectural Analysis of The Structure	
Ramazan Uykur	
Kitâbiyât / Book Review283	283
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv Rehberi284	284
Yılmaz Kurt	
Balat ve Çine Vakıfları286	286
Hasan Demirtaş	
Vefayât / Obituary289	289
Kendi Dünyasında Bir Seyyah, Sanat Tarihinin İzinde Bir Hoca: Mehmet Fatih Müderrisoğlu	
Mehmet Kurtoğlu - Faruk Bürkük	
Mehmet Çetin'in Ardından.....299	299
Murat Yılmaz	

Kocaeli Hereke Dokuma Fabrikası Yerleşkesi'ndeki Hümâyûn Camii*

Saliha Tanık**

Öz

Hereke, Kocaeli ili Körfez ilçesinin batısında yer almakta olup bugün belde statüsündedir. Sultan Abdülmecid Dönemi'nde 1842-45 yılları arasında kurulan Hereke Dokuma Fabrikası'na (Fabrika-Hümâyûn) zaman içinde yeni birimler eklenerek genişletilmiş ve fabrika, beldeye ekonomik ve sosyal anlamda bir canlılık kazandırmıştır. Fabrikasının sanayi ve üretim birimlerinin yanında oluşturulan sosyal hizmet kuruluşlarından biri de Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii'dir. Yapı, Cumhuriyet Dönemi'nde fabrikanın Sümerbank'a devredilmesiyle Sümer Camii adını almıştır. Sultan Abdülmecid M.1850-51 yılları arasında fabrika işçilerinin ibadet ihtiyacını karşılamak üzere bu camiyi inşa ettirmiştir. Arazinin eğimli olmasından dolayı caminin planı asimetrikdir. Yapı malzemesi kâgirdir. Yapı, içten düz ahşap tavan, dıştan çatıyla örtülüdür. Cami, tarafımızca yerinde incelenmiş olup, fotoğrafları çekilip ölçüleri alınmıştır. Yapıya ait rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri incelenmiştir. İlgili arşiv kaynakları ise Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilmiştir. Bugüne kadar konuyla ilgili detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada, caminin kurulduğu dönemden bugüne kadar geçirmiş olduğu evreler kronolojik sırasıyla anlatılacak ve zaman içinde yapılan değişiklik ve eklemeler eldeki veriler ışığında ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kocaeli, Hereke, Sultan Abdülmecid, Fabrika-i Hümâyûn, Sümer Camii.

Imperial Mosque in Kocaeli Hereke Weaving Factory

Abstract

Hereke is a town which is located to the west of Kocaeli Körfez District. Established in the period of 1842-1845 during the reign of Sultan Abdülmecid, Hereke Weaving Factory (Imperial Factory) was expanded through integrating new facilities over time, which promoted economic and social life in the town. Hereke Fabrika-i Hümâyûn (Imperial Factory) Mosque was one of the social service facilities that were established in addition to the industrial units of the mill. The mosque was renamed as Sümer Mosque after the mill had been transferred to Sümerbank during Republican period. Sultan Abdülmecid had the mosque built between 1850 and 1851 to meet the worship needs of the mill workers. Owing to the slope of the land, it possesses an asymmetrical plan and it is made of masonry material. A flat wooden ceiling was used to cover the inside and a roof for the outside. The researcher examined on-site and took photographs and measurements of the mosque. The building surveys, restitution and restoration projects of the mosque were also reviewed. The archive sources were obtained from General Directorate of Foundations and Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey- Department of Ottoman Archives. In literature, there has not been a thorough study on the structure. In this paper, both the early and late phases of the mosque starting from its establishment will be explained in chronological order and the changes and restorations will be presented in the light of the available data and in accordance with scientific criteria.

Keywords: Kocaeli, Hereke, Sultan Abdülmecid, Imperial Factory, Sümer Mosque.

* DOI:10.16971/vakiflar.674709; Bu makale, 23. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda 08.11.2019 tarihinde sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Şubat 2020 / February 2020

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2020 / June 2020

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü; saliha.tanik@hvb.edu.tr;
ORCID: 0000-0002-5406-2608

Giriş

Konumuz olan Hereke Dokuma Fabrikası yerleşkesi içindeki Fabrika-i Hümâyûn Camii (Sümer Camii) zaman içinde yapılan eklemeler ve müdahaleler ile kısmen özgünlüğünü yitirmiş olsa da orijinal kalan bölümleri bulunmaktadır. Bu camiye ait arşiv fotoğraflarından yola çıkarak bugüne kadar geçirmiş olduğu değişim evreleri kronolojik bir şekilde bu makalede anlatılacaktır.

Hereke, doğusunda İzmit, batısında Gebze ilçesinin bulunduğu İzmit Körfezi'nin kuzeyinde yer alan küçük bir beldedir. Körfez ilçesine bağlı olan bu belde ilçeye 16 km. uzaklıkta olup Yukarı Hereke ve Aşağı Hereke olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır (Harita 1, 2). Aşağı Hereke kısmı, 19. yüzyılda Hereke Dokuma Fabrikası'nın kurulmasıyla bir canlılık kazanmıştır (Galitekin, 2015: 15).

Tarih içinde Hereke'nin birkaç şekilde telaffuz edildiği bilinmektedir. Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde Hereke'yi şimdiki adıyla adlandırdığı gibi, Heleke¹ (2005: 199) olarak da anmaktadır. Ancak yabancı araştırmacı ve seyyahlardan Hammer (1992: 114), Foss (2002: 7, 100, 101) ve Texier'in (2002: 115) Hereke'yi, "Ancyron veya Ankyron" şeklinde adlandırdıkları tespit edilmektedir. Bilge Umar (1993: 428) eserinde tarihi bilgilere dayanarak Hereke'den "Charax, Kharax" olarak bahsetmektedir. Peyssonel ise Hereke'yi Felece ya da Vraca olarak nitelendirdiği gibi Ankyron ismini de kullanmıştır (2005: 25-27).

Hereke, Halil İnalçık'a göre (2010: 49) 1329 yılı Pelekanon Savaşı bitiminde, bir başka araştırmacı olan Danişmend'e (1971: 23) göre ise Kara Ali Bey tarafından 1326-27 yılında Osmanlı yönetimine geçmiştir. Hoca Sadettin Efendi (1979: 63) Hereke Kalesi'nin fethini Orhan Bey zamanına atfederek detaylı bir şekilde anlatmıştır.² Arşiv kaynakları, Hereke'nin Osmanlı idaresi altındayken Gekbuze (Gebze) kazasına bağlı bir köy statüsünde olduğunu göstermektedir (BOA. BEO/4343/325681; VGMA, HRF.d. 531: 34, 38, 69; HRF.d. 536: 3; HRF.d. 1063: 23; HRF.d. 1067: 2; HRF.d. 1153: 267, 268.).

Aşağı Hereke Bölümü, 19.yüzyılda Hereke Dokuma Fabrikası'nın burada kurulmasıyla bir canlılık kazanmıştır (Resim 1). Hereke Dokuma Fabrikası'nın kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, fabrikanın ilk kayıtlarına bakıldığında 1843 yılında Barutçubaşı Ohannes ve Dadyan kardeşler tarafından Seras-ker Rıza Paşa'nın onayı ile faaliyete geçtiği bilinmektedir (Küçükerman, 1987:47; Kaya vd. 1999: 11;)³. Fabrika daha sonra Abdülmecid'in himayesine geçmiştir.⁴

1 Evliya Çelebi'nin "Heleke" olarak adlandırmasının nedeni, Çelebi Mehmet'in burayı Rum keferesinden fethettiği sırada pek çok İslam Gazi'sinin şehit vermesinden dolayı burasının "Heleke" yani "Helâk Yeri" diye olduğunu düşünmesindedir.

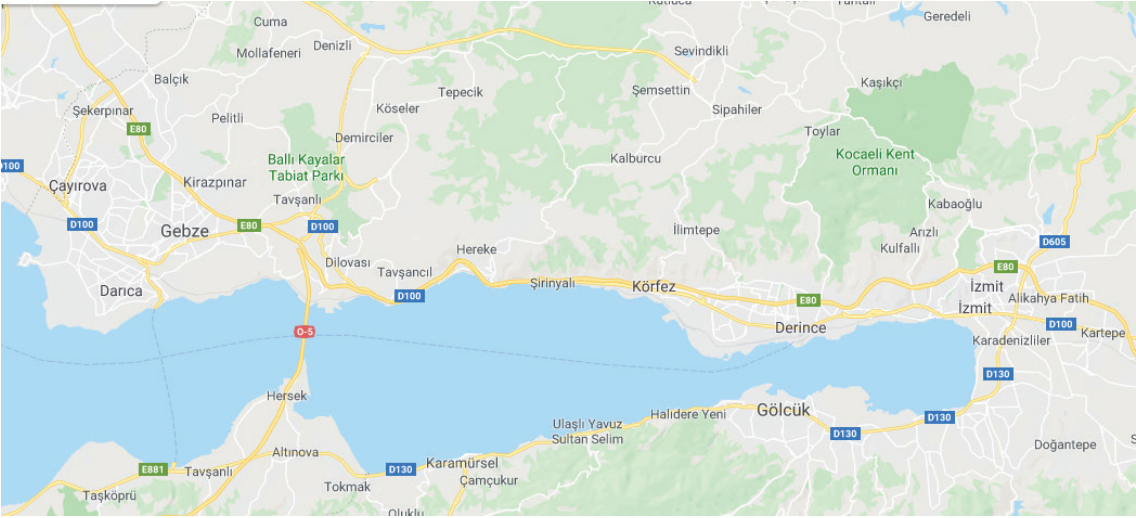
2 Hoca Sadettin Efendi'nin Tacü't-Tevarih adlı kitabındaki rivayete göre Hereke Kalesi kuşatılırken, Başbuğ Ali Bey'in gözüne bir ok saplanmış, bu durumdan rahatsızlanan Ali Bey vazgeçmeyerek tek gözle kaleyi alabilmeyi başarmıştı. (1979: 63)

3 Buluş, 1846 yılı bir müzekkere suretinden yola çıkarak 1845 yılına kadar fabrika muhasebesinin görüldüğü ve bunun da 3 senede meydana getirildiğine dayanarak fabrikanın inşaatına 1842 senesinde başladığı sonucuna varmıştır. Bk: BOA.H.H.D. 69/7a nolu arşiv kaydından naklen; Buluş (2000:116).

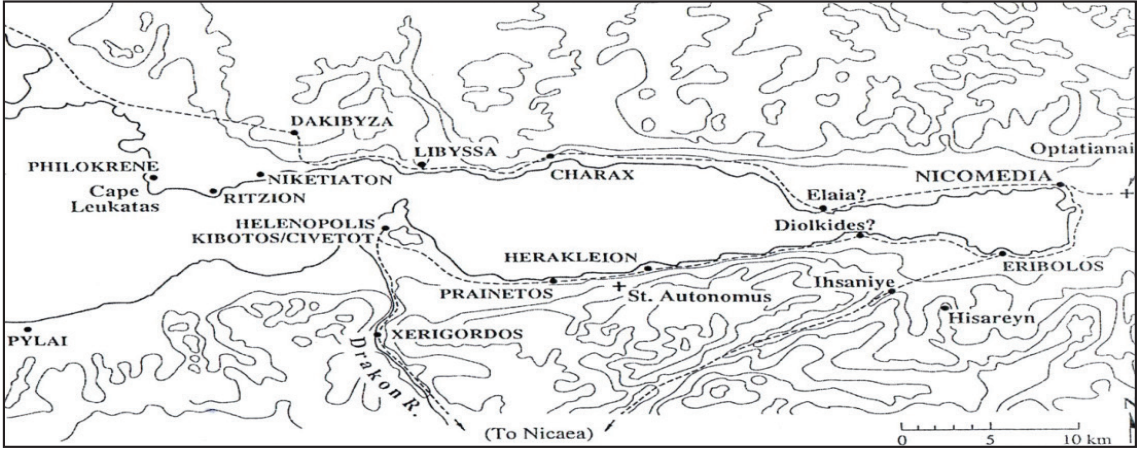
4 "Abdülmecit, Dokuma Fabrikası'nın kurulmuş olduğunu iki yıl sonra duymuştur. Kendisinin bilgisi olmadan kurulan bu fabrikanın yapılmasına kızmış ve belki de Rıza Paşa'yı denemek için İzmit'e bir gezi düzenlemiştir. Deniz yoluyla yapılan bu gezide Hereke önünden geçerken fabrikayı tesadüfen görmüş gibi davranmış bunun ne olduğunu Rıza Paşa'ya sormuştur. Durumun önemini ve hassasiyetini kavrayan Paşa hemen "Sultanım, size bir sürprizim vardı, bu fabrikayı size yerinde göstermek istiyordum. Bu yüzden bugüne kadar sizden saklanmıştır. Bu fabrikayı müteahhitler sizin adınıza kurdu. Böylelikle 1845 yılında fabrikanın yönetimi padişaha geçmiştir. Küçükerman (1987: 47). Buluş da, fabrikanın devlet tarafından inşa edildiğine dair bir bilgi bulunmadığını, sadece devlete teslim edildiğinden söz edildiğini belirtmiştir (2000: 118).

Resim 1: 19.yy. Sonu Aşağı Hereke Bölümü (Foto: Berggren- TBMM Milli Saraylar Arşivi)

Harita 1: Hereke'nin Google Mapsten Görünümü

Harita 2: Clive Foss'a Göre Körfez ve Hereke (Charax) Civarı. Kaynak: Foss (2002: VIII)

Hereke Dokuma Fabrikası 50 pamuklu ve 25 ipeklî tezgahla üretime başlamış, zamanla artan tezgah sayısı ve oluşturulan sosyal hizmet binalarıyla genişleyerek (Küçükerman, 1987: 47; Buluş, 2000: 128) bir yerleşke haline gelmiştir. Bu yerleşke içinde hastane, cami, rüştiye, köşk, telgrafname, değirmen, fırın, kahvehane, berber, bakkal gibi binalar meydana getirilmiştir (Kaya vd. 1999: 15; Buluş, 2000: 129; Resim 2,3)

Cumhuriyet döneminde 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na bağlanan fabrika (Kaya vd. 1999: 20), 1933'te Sümerbank'a devredilmiştir (Küçükerman, 1987:58).⁵ Fabrika, 1937-1966 yılları arasında ise Sümerbank'ın farklı isimli alt şirketlerinde faaliyetini sürdürmüştür (Utkuner, 2005: 17). Son olarak 14.06.1995 tarih ve 95/45 sayılı kararıyla fabrikanın bazı yapıları Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na devredilmiştir (Aydın 2016:734). Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na devredilen fabrika yapıları demiryolu hattının güneyinde kalan, halıhâne, karakol (günümüzde bu işlev üzere hizmet vermektedir), kimyahâne, köşk ve misafirhâne yapılarıdır (Utkuner, 2005: 18). Orijinalinde filatür dairesi olduğu düşünülen halıhâne binası, günümüzde Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı halı ve ipeklî dokuma atölyesi olarak işlev görmektedir (Aydın, 2016: 734). 1995 yılındaki aynı sayılı karar ile, demiryolu hattının kuzeyinde kalan yünlü dokuma atölyeleri ve buna bağlı daireler (depo, makine, kazan) ise özel sektöre⁶ devredilmiştir (Aydın, 2016: 734). Ayrıca demir yolu hattının kuzeydoğusuna denk düşen ve 1933 yılından sonra yapılan memur lojmanları (Utkuner, 2005: 18) 1999 Gölcük Depremi'nden sonra Kocaeli Üniversitesi'nin kullanımına verilmiştir (Aydın, 2016: 734).

1. Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii

Yapının kesin inşa tarihine Ziver Paşa'nın *Zeyl-i Asâr-ı Ziver Paşa* adlı kitabında yer alan (1314: 29) şii-rinde rastlanmaktadır. Ziver Paşa, şii-rinde caminin yapılış tarihini ebced hesabıyla H.1267/M. 1850/51 olarak düşürmüştür:

“İzmid Sancağına tâbi’ “Hereke Fabrika-i Hümâyûnu kurbunde inşâ ve ihyâ buyurulan câmi-i-i şerîfin târihi Şâh-ı devrân ki odur mihr-i sabah-ı hasenât * Oldu hayrâtının envârı cihâna lâmi’

Didi târihini Zîver kulu mânend-i güher

Fabrika halkına yapdı şeh-i âlem câmi’ (Galitekin, 2008: 176; 2015: 216.)

5 Bu nedenle yapı, günümüzde Sümer Camii olarak anılmaktadır.

6 Özel sektörün ne olduğu konusunda kaynaklarda bir açıklamaya gidilmemiştir.

1878 tarihli bir arşiv belgesinde (BOA.DH.MKT.1324/34; nakleden, Galitekin, 2015: 457), fabrika daire-sinde yangın çıktığı fakat yanında bulunan “tezgah dairesi, boyahane, Kasr-ı Hümâyûn, me’mûr, amele hâne ve dükkânları, hamam vb.” yapıları ile birlikte cami-i şerifin de yangından etkilenmediği bahsedilerek varlığı zikredilmiştir.

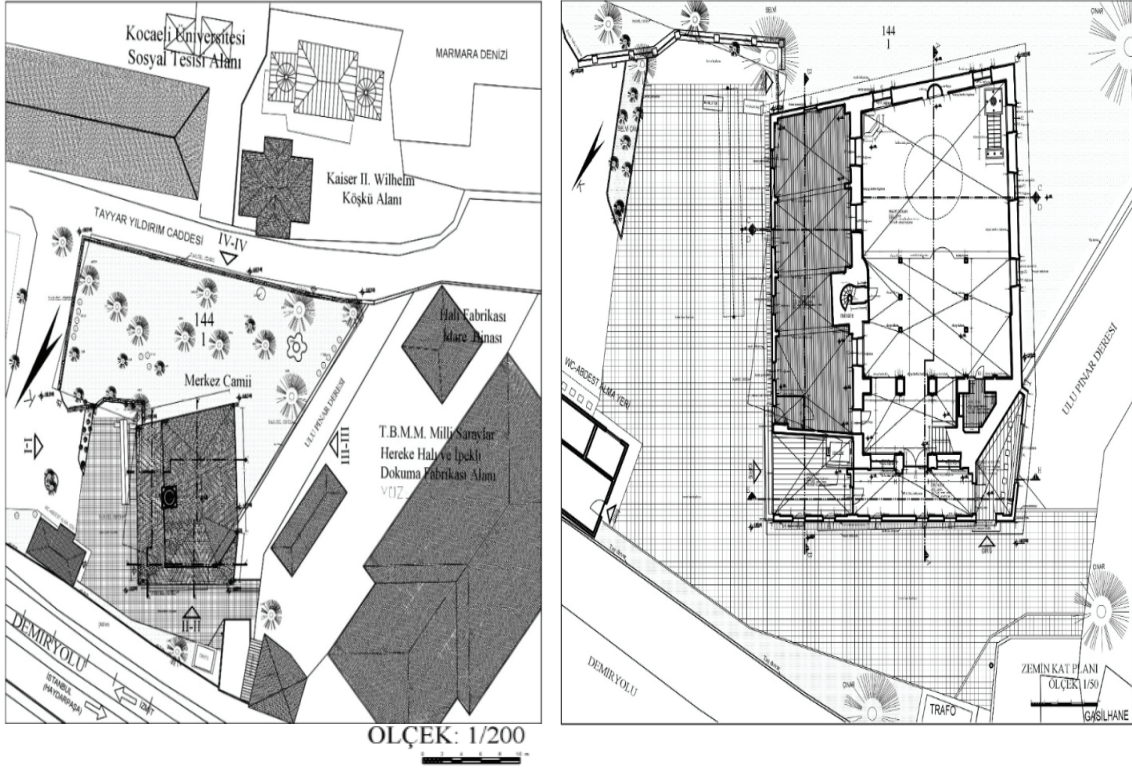
II. Abdülhamit’in saltanatı sırasında devlet tarafından Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii’nin genişletilmesi için 26.044 kuruş harcandığı (Önal vd. 2007: 115) ve tefrişat ile diğer işler için 2.500 kuruş ile masrafların karşılanarak caminin resmi açılışının yapıldığı (Önal vd. 2007:122; Talay 2016: 455) belirtilmektedir. Yapının ilk onarımı, mezarı günümüzde doğu cephesinin giriş holünde yer alan Hereke Fabrika-i Hümâyûn’un ilk muallimi Musa Efendi (ö. 1902) tarafından gerçekleştirildiği ve bu onarımda kadınlar mahfilinin eklendiği şifahen bilinmektedir. 1920’lerde kuzey cephe önüne muhdes bir son cemaat yeri eklenmiştir (Ocak 2012 tarihli İzmit Hereke Merkez (Sümer) Camii Rölöve Raporu: 6). Daha sonra doğu cephe önüne kadınlar bölümü ilave edilmiştir. 1980’li yıllarda kadınlar bölümü yanına inşa edilen küçük ahşap giriş mekânı 1990’lı yıllarda betonarmeye çevrilmiştir. 1997 yılında iç bölümler yenilenmiş, 1999 yılında eklenen bölümlerin önü traverten malzemeyle kaplanmıştır. 2005 yılında ise iç mekân tavanları yenilenmiştir. Yakın dönemde cami iç mekânı kalem işleriyle tezyin edilmiştir. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi tarafından 2012 yılında restitüsyon ve restorasyon projesinin hazırlatıldığı fakat uygulanmadığı görülmektedir. Caminin minaresi, minberi, kubbesi ve çatısının özgünlüğünü muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

Yapının eski fotoğrafları incelediğinde ana kütlelerin ve özgün pencerelerin form olarak değişmediği görülmektedir.

17 Ağustos Mahallesi’nde bulunan caminin doğu cephesi geniş bir alana açılmaktadır. Yapının kuzeydoğusunda demiryolu hattı, batısında Ulupınar Deresi yer almaktadır. Derenin karşı yolunda “Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası Alanı”, bahçeye sınırlandırılmış güney cephenin deniz tarafında ise “Kaiser II. Wilhelm Köşkü Alanı” bulunmaktadır (Çizim 1).

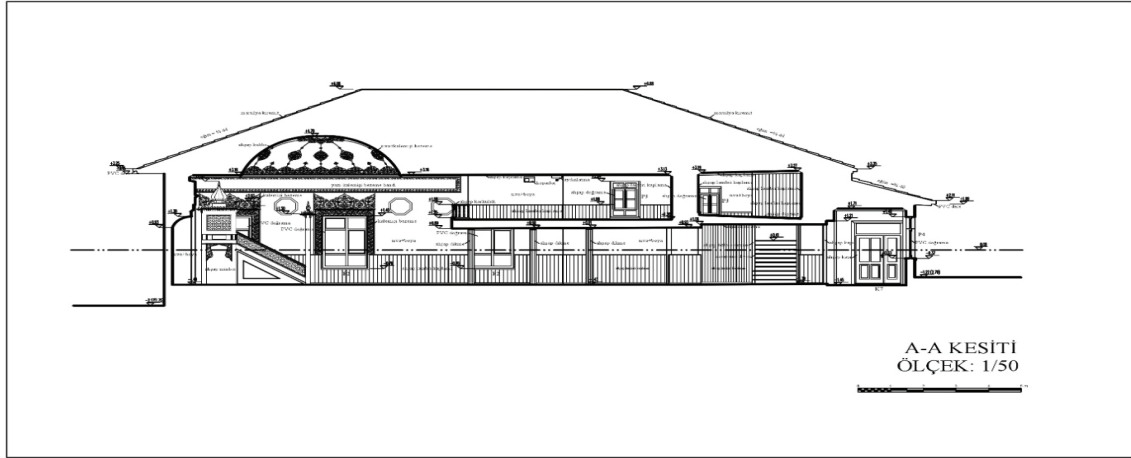
Caminin orijinal planı dik yamuk şeklindedir. Batı duvar, doğu duvardan biraz daha uzun tutulmuş böylece güneydoğu köşede dışa doğru açı genişleyerek simetri bozulmuştur. Yapının batı köşesi pahlanmıştır. Önünde yatay dikdörtgen planlı kapalı son cemaat yeri uzanmaktadır. Kible aksındaki mihrabın karşısında yer alan ve kuzeyden giriş sağlayan harim kapısı hafif şekilde doğuya kaydırılmıştır. Caminin minaresi doğu cephenin ortasında yer almaktadır. Asıl son cemaat yeri önünde yer alan enine dikdörtgen planlı bir son cemaat yeri ve doğu cephe önünde yer alan hanımlar bölümünün eklenmesiyle cami L planda genişletilmiştir. Doğü cephenin kuzey kenarında ise kare planlı giriş holü oluşturulmuştur. Bugün camiye dışarıdan giriş doğü cephenin kuzey kenarındaki açıklıklardan sağlanmaktadır. Kuzey kenardaki giriş holünden muhdes son cemaat yerine ulaşılmaktadır. Asıl son cemaat yerinin batı yönündeki ahşap merdivenlerden ahşap kadınlar mahfiline irtibat sağlanmıştır. İç mekânda pahlanan caminin kuzeybatı duvarı imam odası olarak değerlendirilmiştir. Cami dıştan dört yöne eğimli Marsilya tipi kırma kiremit çatıyla örtülmüştür. Genişliği yaklaşık 70-80 cm olan saçaklar günümüzde yenilenmiş olup altları ahşap kaplamadır. Ek kısımların örtüsü de tek yöne eğimli kırma çatıdır. Harimdeki düz ahşap tavanın ortasına ahşap iskeletli bağdadi sembolik bir kubbe konulmuştur. Ahşap tavanın yakın dönemde gerçekleştirilen onarımlarla yenilediği gözlenmektedir. Duvar kalınlığı yaklaşık olarak 78-80 cm. arasında değişmektedir (Çizim 2, 3).

Kocaeli Hereke Dokuma Fabrikası Yerleşkesi'ndeki Hümâyûn Camii

Çizim 1: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Vaziyet Planı-Rölöve Projesi (Kudeb/ Kocaeli Büy. Şeh. Bel.)

Çizim 2: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Planı-Rölöve Projesi (Kudeb/Kocaeli Büy. Şeh. Bel.)

Çizim 3: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii A-A Kesiti- Rölöve Projesi (Kudeb/ Kocaeli Büy. Şeh. Bel.)

Bina günümüzde, çimento harçla sıvanıp üzeri beyaz renkte badana boyası ile boyandığından asıl malzeme örgüsü anlaşılammaktadır. Yapının restitüsyon raporunda⁷ özgün malzemenin moloztaş olduğu belirtilmiştir. Minare de günümüzde sıvalı ve üzeri boyanmış şekildedir. Minare basamakları taştandır. Rölöve raporunda⁸ minarenin taş kaide üzerine tuğladan örüldüğü ifade edilmektedir. Düz ahşap tavan

7 Ocak 2012 tarihli Hereke Sümer Camii Restitüsyon Raporu:14

8 Ocak 2012 tarihli Hereke Sümer Camii Rölöve Raporu:10

ortasındaki kubbe ahşap iskeletli olup bağdadi tekniğindedir ve üzeri sıvalıdır. Yapının kuzey ve doğusundaki muhdes bölümler dıştan traverten taşlarla kaplanmıştır.

Kâgir malzemeli caminin eski arşiv fotoğraflarına bakıldığında (Resim 4, 5) dıştan yalın bir anlayışla ele alındığı gözlenmektedir. Özgün durumda dikdörtgen açıklıklı pencerelerin sıvalı sövelerle çevrilmiş olduğu ve doğramalarının çok bölüntülü olduğu görülmektedir. Dıştan, saçakla duvarın birleşme yerine yakın yerde silme kullanılmıştır. Giriş kapısının üst kısmının camlı olduğu ve çift kanatların yatay ve dikey dikdörtgen panolarla hareketlendirildiği görülmektedir. Günümüzde harim mekânı, 10 adet pencereyle aydınlanmaktadır. Pencereler boyuna dikdörtgen formlu ve demir korkuluklara sahiptir. Kuzeybatıdaki pahlanan köşede yer alan pencereler yapının özgün haline sadık kalınarak ahşap doğramalı şekilde düzenlenmiştir. Diğer cephe pencereleri pvc malzemeyle yenilenmiştir. Yapıya sonradan eklenen bölümlerin pencereleri ise yuvarlak kemerlidir (Resim 6, 7).

Günümüzde caminin doğu cephesinde bulunan ve harime girişi sağlayan kapının, 19. yüzyıl sonuna ait olduğu düşünülen arşiv fotoğrafları incelendiğinde aslında bir pencere işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Doğru cephe önüne kadınlar bölümünün eklendiği sırada pencerenin kapıya dönüştürülmüş olduğu düşünülmektedir. Muhdes son cemaat yerinin batısındaki pahlanan kısım günümüzde abdestlik olarak kullanılmaktadır. Bu kısmın üst sıra pencerelerinin mahfil üst katına açıldığı görülmektedir.

Minareye caminin batı duvarındaki ahşap tek kanatlı kapıdan çıkılmaktadır. Doğru cephe ortasına eklenen minare muhdes kadınlar bölümünün eklenmesiyle içte kalmıştır. Beden duvarlarıyla kaynaşmış kaidenin 160 cm'lik kısmı dış tarafta, 47 cm'lik kısmı ise iç taraftadır. Pabuçluk kısmı armudi bir şekilde tasarlanmıştır. Silindirik gövde, şerefe altında yer alan bir bilezikle sınırlandırılmıştır. Minare, tepesinde lale biçiminde bir alemin olduğu konik külah şeklinde sonlanmaktadır (Resim 8, 9). Minarenin özgün olduğu düşünülmektedir.

Günümüzde herhangi bir izine rastlanmayan şadırvanın varlığı eski fotoğraflarda görülmektedir. Önder Küçükerman'ın kitabında (1987: 102) şadırvan kubbesinin, dilimli kemerlerle birbirine bağlanan dikmeler tarafından desteklendiği görülmektedir. Demirtaş'ın yaptığı bir rekonstrüksiyon çizimde şadırvan, altıgen prizmatik bir kaide üzerine oturmaktadır. Dilimli kemerlerle birbirine bağlanan 6 adet dikmenin taşıdığı örtü altında yazı hatları olup içteki çokgen hazne dıştaki formu tekrarlamaktadır (Çizim 4). Şadırvanın zamana karşı koyamadığı ve süreç içinde örtüsünün yıkılıp sadece çokgen haznesinin kaldığı yine eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Çokgen hazne, üst kısımda yukarıdan aşağıya doğru kademeli şekilde sıralanan silme hatları ile haznenin kenarlarında muslukların olduğu fark edilmektedir (Resim 10).

Harimin iç bölümleri sonraki yıllarda yapılan onarımlarda yenilenmiştir. Harimdeki doğu, batı ve güney duvarlarının tavanla birleştiği üst kısımda yer alan bordürde Ayete'l Kürsi kuşağı dolanmaktadır. Pencerelerin alt hizasına kadar ahşap lambri kaplanmıştır. Harimin üzerindeki kalemişi süslemeler özgün değildir. Kible aksında yarım daire nişe sahip mihrap sade bir görüntüye sahiptir. Vaaz kürsüsü ve kadınlar mahfili yapıya sonradan eklenen muhdes elemanlardır. Kuzeybatıdaki pahlanan köşede yer alan üst sıra pencerelerin varlığı daha önce burada özgün bir mahfilin bulunduğunu düşündürmektedir (Resim 11).

Caminin güneydoğu köşesindeki üzeri beyaz yağlı boyayla boyanmış ahşap minberin form ve süsleme özellikleri bakımından özgün bir yapısının olduğu düşünülmektedir. Minberin alınlık levhasında küfi hat ile "Lâ ilâhe illa'llâhü'l-elikü'l-hakku'l-mübîn / Muhammedün Rasûlu'llâhi'l-sâdiku'l- vâ'dü'l-emîn" yazmaktadır. Batı duvardaki "Ali" levhasının altında yer alan H. 1358/M. 1939 tarihi ile minberdeki küfi

yazının uyumlu olmasından dolayı bu kûfi hattın 1939 yılında minbere konulduğu tahmin edilmektedir.⁹ Süpürgelik bölümünün olmadığı minberin aynalığı dik açılı üçgen şeklindedir. Minberin korkuluk, köşk bölümü ve giriş kapısı açıklığının kemer köşeliğinde kafes oyma (ajur) tekniğinde altı köşeli yıldızdan gelişen altı kollu yıldız motifleri kırık hatlarla sonsuzluk içinde tekrarlanmaktadır. Geçit kısmının kemer köşeliklerinde kafes oyma (ajur) tekniği kullanılarak kıvrık dallı rûmilerden oluşan bitkisel bir kompozisyon oluşturulmuştur. Minberin armudi külahı kademeli dış bükey silmelerle yivlenmiştir (Resim 12; Çizim 5). Benzer form köşk kısmı ve giriş bölümü üzerinde daha küçük şekilde denenmiştir.

Ahşap minberin batı kanadının geçit bölümü, giriş bölümü ve köşk bölümünün sövelerinde ahşap üzerine şablon tekniğinde boyama görülmektedir. Burada görülen süslemeler geometriktir. Minberin batı bölümündeki kırmızı ve mavi boylarla yapılmış yıldız biçiminde kalan parçaların birkaç yerde görünmesi, süslemenin orijinal olma ihtimalini yükseltmektedir. Sözü edilen süslemenin diğer bölümlerde görülüp görülmediği hakkında net bir şey söylenmesi için minberin farklı yerlerinde temizlik yapılması gerekmektedir. Batı taraftaki geçit bölümü kemerinin yeşil olarak bırakılması, beyaz badananın daha geç tarihte olduğunu göstermektedir (Resim 13).

2. Değerlendirme

Asimetrik plana sahip yapının ahşap tavanının ortası bağdadî kubbeli¹⁰ ve üzeri kırma çatıyla örtülüdür. Bağdadî tekniğinin tarih öncesi ilk örneklerinin ahşap kulübeler olduğu, burada çitaların arasında kalan ince dallar üzerine sıva uygulandığı ifade edilmektedir. Osmanlı Ahşap Mimarisi'nde ise daha çok sivil yapılarda uygulandığı bilinmektedir (Ersoy, 1997: 180). Osmanlı cami ve tekke mimarisinde ise ahşap tavan ortasındaki kubbelerde bağdadî tekniğine rastlanmaktadır. Daha çok Batılılaşma dönemi eserlerinde rastlanılan bu teknik, 19. yüzyılda en güzel örneklerini vermiş ve o yüzyılın modası haline gelmiştir (Şahin, 2016: 287). Kocaeli il sınırları içerisinde geç dönem tarihli birçok caminin aynı özellikte düzenlendikleri görülmektedir. Cami örneklerimiz, kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı olup, içten düz ahşap tavan dıştan kırma çatıyla örtülüdür. Ahşap tavan ortasına ahşap iskeletli bağdadî kubbe konulmuştur (Çizim 6). Düz ahşap tavan ortasındaki bağdadî kubbelerin ya sıvandığı (İzmit Abdüsselam Camii (19.yy. sonu), Başiskele Tepecik Köyü Camii (19.yy. sonu 20.yy. başı), ya basit tarzda süslendiği (Başiskele Servetiye Karşı Köyü Camii (19.yy.sonu 20.yy. başı), ya da klasik tarzda taklit süslemelerin olduğu (İzmit Fevziye Camii (19.yy. sonu), İzmit Hüseyin Paşa Camii (18.yy.sonu) görülmektedir. İzmit Fevziye Camii (19.yy. sonu), Karamürsel Pazarköy Camii (1906) ve Karamürsel Osmaniye Köyü Camii (1905) bağdadî kubbelerinin kaburgalı şeklinde düzenlendiği ve kubbenin oturduğu kare alanın üçgen köşelerinde batılı tarzda süslemelerin oluşturulduğu görülmektedir. Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii'nin bağdadî kubbesinin üzerindeki kalemişi motifler özgün değildir. İzmit'te geç dönem camileri incelendiğinde İzmit Orhan Camii (1843) hariç kubbelerin yapının beden duvarlarına oturan ahşap tavan içinde düzenlendiği görülmektedir. Destekli bağdadî kubbenin sadece İzmit Orhan Camii'nde (1843) denendiği gözlenmektedir (Resim 14).

Bağdadî kubbe özellikle Karadeniz Bölgesi başta olmak üzere birçok bölgede geç dönem camilerinin ahşap tavanında görülmektedir. Artvin'in Hopa ve Borçka ilçelerinde Borçka Camili (Macahel) Köyü Camii (1855), Muratlı (Maradit) Köyü Camii (1847), Hopa Aşağı Sundura Camii (19.yy. sonu), Hopa Esenkıyı Köyü Yukarı Mahalle Camii (1850) ve Orta Hopa Camii (19.yy.) (Taşkan, 2011: 12, 40, 44, 45, 49), Manisa Kırkağaç'ta Çiftahanlar Camii (1864-65) (Kuyulu, 1990: 105,108), Balıkesir Burhaniye'de Ağacık Köyü

9 Kûfi yazıyı okuyan ve buna göre yorumlayan Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na teşekkür ederim.

10 Bağdadî tekniğin ayrıntılı anlatımı için bk.: Şahin (2016: 16).

Camii (1907) (Sözlü, 2014: 498) örneklerinde ahşap tavan ortasına bağdadi kubbe yerleştirildiği gözlenmektedir.

Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii'nin minaresi, bölgedeki diğer camilerden farklı olarak doğu cephesinin ortasında yer almaktadır. Minare, İzmit Abdüsselam Camii (19.yy. sonu), İzmit Fevziye Camii (19.yy.sonu) ve İzmit Hüseyin Paşa Camii (18.yy.sonu) örneklerinin batı cephesinin ortasında ve İzmit Orhan Camii'nin (1843) kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Fabrika-i Hümâyûn Camii'nin konik külahlı minaresi diğer armudi tipte düzenlenmiş yapı örneklerinden farklıdır. Başiskele Servetiye Karşı Köyü Taş Camii (19.yy. sonu 20.yy.başı) , Karamürsel Pazarköy Camii (1906) ve Karamürsel Osmaniye Köyü Camii (1905) minareleri ise daha sonraki yıllarda yapıya katılmış muhdes unsurlardır.

Fabrika-i Hümâyûn Camii'nin kuzey cephesinin önünde doğu-batı doğrultusunda uzanan özgün son cemaat yeri bulunmaktadır. Günümüzde ikinci bir son cemaat yeri eklenmesiyle bu bölüm içte kalmıştır. İzmit Orhan Camii (1843), Fevziye Camii (19.yy. sonu), Karamürsel Pazarköy Camii (1906) ve Karamürsel Osmaniye Köyü Camii (1905) örneklerinin kuzey cephelerinin önünde doğu-batı doğrultusunda son cemaat yeri uzanmaktadır. İzmit Hüseyin Paşa Camii'nin özgün halinde son cemaat yeri yoktur. İzmit Abdüsselam Camii (19.yy.sonu) ve Başiskele Servetiye Karşı Köyü Taş Camii (19.yy. sonu 20.yy.başı) örneklerinde ise son cemaat yeri düzenlenmemiştir.

Bölgedeki camilerden Başiskele Servetiye Karşı Köyü Taş Camii (19.yy. sonu 20.yy. başı), İzmit Abdüsselam Camii (19.yy.sonu), İzmit Orhan Camii (1843) ve Karamürsel Pazarköy Camii (1906) beden duvarlarının moloz taşla inşa edildiği için Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii'nin de moloztaşa inşa edildiği düşünülmektedir. Bu nedenle, yapının beden duvarlarına sıva raspaşı yapılması gerekmektedir. Fabrika-i Hümâyûn Camii'nin boyuna dikdörtgen, düz lentolu, ahşap doğramalı pencereleri, İzmit Abdüsselam Camii (19.yy.sonu) ve İzmit Hüseyin Paşa Camii (18.yy.sonu) pencerelerine benzemektedir.

Minberde yer alan şablon tekniğinde uygulanmış basit geometrik motifli ahşap boyamanın, minberle aynı tarihe sahip olduğu ve 19.yy. özelliklerini taşıdığı düşünülmektedir. Kocaeli'nin diğer bölgelerinde yaptığımız araştırmada bu tür süsleme örneğine rastlanmamaktadır. Ahşap boyamanın Selçuklu dönemi camilerinin sütun ve kirişlerinde sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir (Kuban, 2002: 376). 19.yüzyılda ahşap üstü kalemişi tekniğine ise daha çok mahfil ve ahşap tavanlarda rastlanılmaktadır (Naldan, 2016: 134).

Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii resmî bir kurum içinde inşa edilmiş bir fabrika camisi olması bakımından önemlidir. Fabrika-i Hümâyûn alanı içinde inşa edilen cami ve mescitlerin incelediğimiz yapı ile benzer özellikte kırma çatılı, tek şerefeli minareli ve gösterişsiz olarak düzenlendikleri görülmektedir. İzmit Kartepe ilçesi Kullar mevkiinde Sultan Abdülmecid adına 1843 yılında inşa edilen ve 1844 yılında faaliyete geçen (Ertürk, 2008: 65) İzmit Çuha Fabrikası, Kurtuluş Savaşı sırasında İngilizlerin attığı bomba ile kullanılamaz hale gelmiştir (Aydın, 2016:738-39). İzmit Çuha Fabrikası alanı içinde diğer yapıların yanı sıra günümüzde izine rastlanamayan bir mescidin de bulunduğu tespit edilmiştir (Karavar, 2007: 54). Resimde fabrika alanı içindeki mescit fark edilmektedir (Resim 15). Her iki yapının da, Kocaeli il sınırları dahilinde aynı hizmeti görmeleri maksadıyla, birbirlerine yakın tarihlerde inşa edilmesi önem arz etmektedir. İzmit Çuha Fabrikası alanında yer alan mescidin üzerinin kırma çatı ile örtülü ve armudi külahlı bir minareye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

1810 tarihli Beykoz Dabbağhane-i Amire (Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası) alanı içinde diğer birimlerle birlikte cami yapısının da inşa edildiği saptanmıştır (Ertürk, 2008: 41-45). Caminin dıştan kırma çatılı ve düz lentolu pencerelere sahip olduğu ve minaresinin kuzeybatı köşesinden yükseldiği anlaşılmaktadır

(Resim 16). Bulgaristan İslimye'de 1818 yılında inşa edilip 1836 yılında çuha fabrikasına dönüşen yapının yerleşkesi içinde de bir camiye rastlanılmaktadır (İbrahimgil vd. 2016: 816). Fotoğrafta caminin dikdörtgen planlı, kırma çatılı ve minaresinin konik külahlı olduğu görülmektedir (Resim 17). Yunanistan'ın Selanik kentinde bir kışlanın içinde yer alan ve 1902-04 yılları arasında inşa edilen Selanik Hasan Fehmi (Topçu Kışlası) Camii yığma teknikli malzemeden fevkani olarak inşa edilmiştir (Tütüncü vd. 2017: 31). Resmi bir kurum içinde inşa edilmesi bakımından kıyaslanmaya gerek duyulmuştur. Yapı, Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii gibi kırma çatılı ve konik külahlı bir minareye sahiptir (Resim 18, 19).

Sonuç

19. yüzyılda Hereke'nin aşığı bölgesinde yer alan ve fabrika çalışanlarının ibadet ihtiyacını karşılamak üzere Sultan Abdülmecid tarafından inşa edilen asimetrik planlı cami, yöredeki aynı ya da yakın yüzyıldaki çoğu cami gibi kâgir malzemeli olup içten ahşap tavan ortasına konulmuş bağdadi kubbe ve dıştan kırma çatıyla örtülüdür.

Cami zamanla geçirdiği onarımlarla kısmen özgünlüğünü yitirmiştir. Yapı, yakın dönemdeki müdahalelerle kuzey ve doğu yönde L biçiminde genişletilmiştir. Kuzey cephe önündeki özgün şadırvan günümüzde bulunmamaktadır.

Yapıda özgün malzeme ve süslemenin olup olmadığının anlaşılabilmesi için caminin beden duvarlarının, minaresinin, minberinin ve kubbesinin üzerine siva raspası yapılmalıdır. Sultan Abdülmecid yadigarı eserin bizden sonraki nesillere de özgün haliyle aktarılabilmesi için, yapının özgünlüğünü bozan muhdes eklerden kurtarılarak asıl hüviyetine dönmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), BEO, 4343/365481.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), HRF.d. 531, 536, 1063, 1067, 1153.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Elif Özlem (2016). "Osmanlı Devleti'nin Kocaeli'ndeki Sanayi Mirası: Hereke ve İzmit Fabrika-i Hümayunları". *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri II*, C.2. 733-746.

Buluş, Abdülkadir (2000). *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Danişmend, İsmail Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C.1. İstanbul: Türkiye Yay.

Ersoy, H.Y. (1997). "Bağdadi". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. C.1. İstanbul: Yem Yay: 180.

Ertürk, Nevra (2008). *19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayûnlar*. Doktora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi (Günümüz Türkçesiyle) (2005). Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman. C.2., 1. Kitap. İstanbul: YKY.

Foss, Clive (2002). *Anadolu'daki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II Nicomedia*. Çev. F.Yavuz Ulugün. Kocaeli: İzmit Rotary Kulübü Kültür Yay.

Galitekin, Ahmet Nezih (2008). *Kocaeli Körfez İlçesi Tarih ve Kültür Mirası Eserler*. C.2. İstanbul: Seçil Ofset.

_____ (2015). *Kocaeli'nin Dünyaca Ünlü Beldesi Hereke*. İstanbul: Körfez Belediyesi Kültür Yay.

Hammer, Joseph Von (1992). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Yayına Haz. Erol Kılıç, Mümin Çevik. C.1, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Hoca Sadettin Efendi (1979). *Tâcü't-Tevârîh*. Cilt I. 2. Baskı. Yayına Haz. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

İbrahimgil, Mehmet Zeki ve Hamza Keleş (2016). *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Vakıf Eserleri Envanteri II*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

İnalcık, Halil (2010). *Kurtuluş Döneminde Osmanlı Sultanları. (1302-1481)*. İstanbul: İSAM.

Kaya, Mehmet Kenan, Yaşar Yılmaz, Sara Boynak ve Vahide Gezgör (1999). *Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları Ve Halıları*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yay.

Karavar, Hilal (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yay.

Kuban, Doğan (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. İstanbul: YKY.

Kuyulu, İnci (1990). "Kırkağaç Çiftahanlar Camii". *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 5: 103-115.

Küçükerman, Önder (1987). *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*. I. Baskı. Ankara: Sümerbank Genel Müdürlüğü.

Naldan, Funda (2016). *Erzincan İli Cami Mimarisi*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Önal, Ebul Faruk ve Sabit Bekçi (2007). *Sultan İkinci Abdülhâmid Hân'ın Hayır Eserleri*. II. Baskı. İstanbul: Fazilet Neşriyat.

Peyssonel, Charles de (2005). *1745 Yılında İzmit ve İzmit'e Yapılmış Bir Gezinin Öyküsü*. Çev. F. Yavuz Uluğun. Kocaeli: Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Kül. Yay.

Sözlü, Halil (2014). "Balıkesir Burhaniye'de Ağacık Köyü Camii ve Tasvirleri". *Turkish Studies*, 9/1: 495-508.

Şahin, Mustafa (2016). *Giresun ve Trabzon İllerindeki Bağdadi Kubbeli Camiler*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Talay, Aydın (2016). *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan II. Abdülhamid*. 3. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Taşkan, Demet (2011). *Artvin İli Borçka ve Hopa İlçeleri Camilerinde Ahşap Süslemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Texier, Charles (2002). *Küçük Asya*. Çev. Ali Suat. Ankara.

Tütüncü, Mehmet ve Fatih M. Tanrıveren (Mart 2017). "Hasan Fehmi Paşa (Topçu Kışlası) Camii ve Kitabesi". *Düşünce ve Tarih (Mart 2017)*: 65-73.

Umar, Bilge (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Utkuner, Yusuf (2005). *Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri*. Yüksek Lisans Tezi. Gebze: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü.

Ziver Paşa (1314). *Zeyl-i Âsar-ı Ziver Paşa*. Dersaadet: Divan Matbaası.

3. Rapor Kaynakları

01.01.2012 tarihli İzmit Hereke Merkez Camii (Sümer Camii) Rölöve ve Restitüsyon Raporları

3. Elektronik Kaynaklar

<https://herekeli.com/hereke/herekede-zaman-tuneli/herekede-zaman-tuneli-1-bolum>

Ekler

Resim 2: Hereke Fabrika-i Hümâyûnu (İstanbul Ün. Nadir Eserler Kütüphanesi 90453/09)

Resim 3: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Hastahânesi (İstanbul Ün. Nadir Eserler Kütüphanesi 779-58-03)

Kocaeli Hereke Dokuma Fabrikası Yerleşkesi'ndeki Hümâyûn Camii

Resim 4: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii (Tarihsiz-F. Yavuz Ulugün Arşivi)

Resim 5: Hereke Fabrika-i Hümayûn Camii (Tarihsiz- F.Yavuz Ulugün Arşivi)

Resim 6: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Doğu Cephesi (Günümüz Durumu)

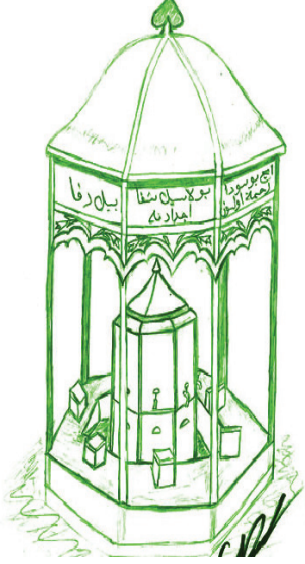
Resim 7: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Güneybatı Cephesi (Günümüz Durumu)

Resim 8: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Minaresi (Günümüz Durumu)

Foto.9. Eski Bir Fotoğrafta Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Minaresi (Fahri Seyrek Arşivi-1930-70 Arası)

Çizim 4: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Şadırvanı Rekonstrüksiyon Çizimi (<https://herekeli.com/hereke/herekede-zaman-tuneli/herekede-zaman-tuneli-1-bolum>) (E.T. 27.12.2019).

Saliha Tanik

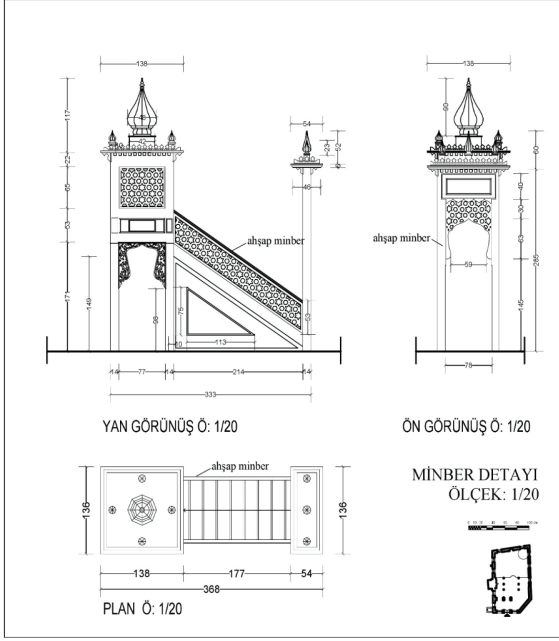

Resim 10: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Şadırvanı (Nazım Demirtaş Arşivi)

Resim 11: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii İç Mekân Görünümü (Günümüz Durumu)

Kocaeli Hereke Dokuma Fabrikası Yerleşkesi'ndeki Hümâyûn Camii

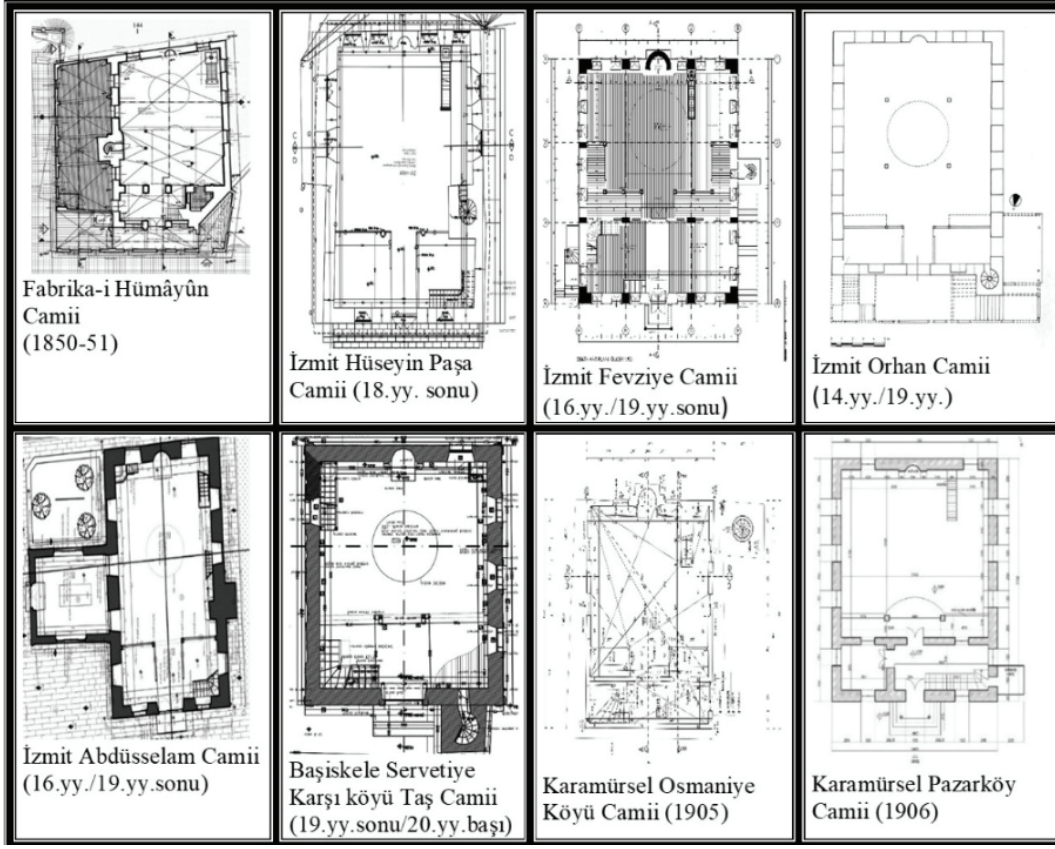

Çizim 5: Minberin Yandan Görünümü (Kudeb) Minberi

Resim 12: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii

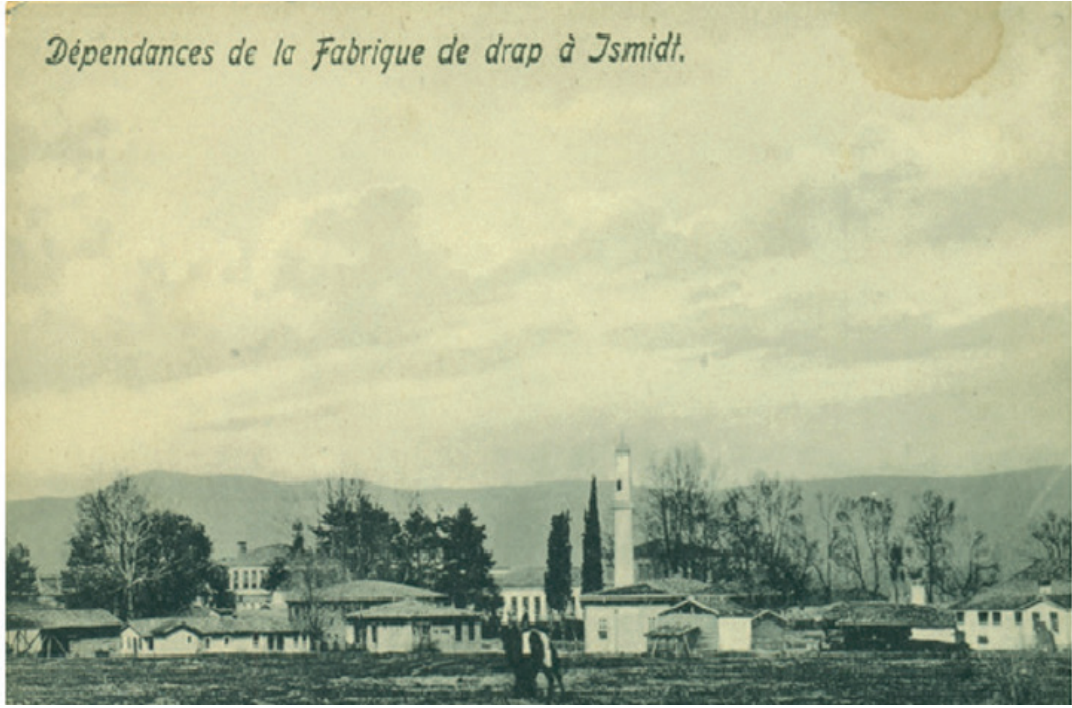
Resim 13: Hereke Fabrika-i Hümâyûn Camii Minberi Kalemîşi Süslemesi

Çizim 6: Kocaeli Camileri Plan Karşılaştırma Örnekleri

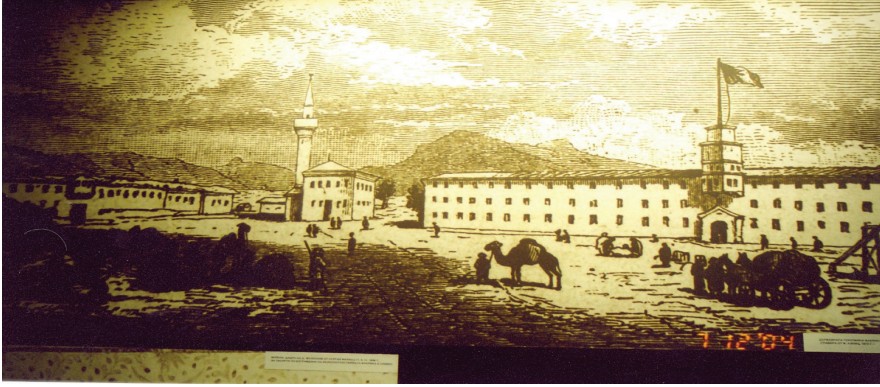
Resim 14: Kocaeli Camileri Bağdadî Kubbe Karşılaştırma Örnekleri

Resim 15: İzmit Çuha Fabrikası Alanındaki Mescit (Karavar, 2007: 54)

Resim 16: Beykoz Debbaghane-i Âmire'deki Camii (Ertürk, 2008: 45).

Resim 17: Bulgaristan/İslimye Çuha Fabrikası Alanındaki Camii (İbrahimgil, 2016: 816).

Resim 18: Yunanistan/Selanik Hasan Fehmi Paşa (Topçu Kışlası) Camii- 20.yy. başı (Tütüncü, 2017: 30).

Resim 19: Yunanistan/Selanik Hasan Fehmi Paşa (Topçu Kışlası) Camii Günümüz Durumu (Mehmet Zeki İbrahimgil Arşivi)

